

**Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet**

NjEGOŠEVI DANI 7
– Zbornik radova –

Kotor, 30.08–3.09. 2017. godine

Nikšić, 2019.

Studijski program za crnogorski jezik
i južnoslovenske književnosti
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

Uređivački odbor

Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA
Dr NATAŠA JOVOVIĆ

Recenzenti

Prof. dr hab. BOGUSŁAW ZIELIŃSKI
Prof. dr VLADIMIR OSOLNIK
Prof. dr hab. LECH MIODYŃSKI
Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ BEČANOVIĆ
Prof. dr IVO PRANJKOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA

NJEGOŠEVI DANI 7

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Kotor, 30.08–3.09. 2017. godine

Njegoševo književno stvaralaštvo

Postkolonijalni južnoslovenski diskurs

**Diskurs moći i strategije njegove izgradnje u umjetničkim i
neumjetničkim tekstovima**

Njegošev književnojezički izraz

**Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici u sinhroniji i
dijahroniji**

Jezik i nacionalizam

Za izdavača
Prof. dr Tatjana Jovović

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović

Lektura i korektura
Dr Nataša Jovović

Korice
Slobodan Vukićević

Tehnička obrada
Dalibor Vukotić

Izdavač
Filološki fakultet Nikšić
Danila Bojovića bb.
www.ucg.ac.me/fil

Štampa
Ras Press DOO

Tiraž
300

Štampanje ovog Zbornika omogućili su Opština Kotor i
Ministarstvo nauke Crne Gore.

SADRŽAJ

POZDRAVNE RIJEČI

- LJILJANA POPOVIĆ-MOŠKOV, *potpredsjednica Opštine Kotor* 11
RATIMIR MARTINOVIĆ, *pijanista*..... 13
PROF. DR. TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ, *predsjednica Organizacionog odbora* ... 15

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

Svein MØNNESLAND

- VIZUALNI SIMBOL – NJEGOŠ NA MARKAMA I NOVČANICAMA 21

Bogusław ZIELIŃSKI

- OSVETA I UBISTVO KAO ČIN ROMANTIČARSKOG RADIKALIZMA U
NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU” I „KONRADU WALLENRODU”
ADAMA MICKIJEVIČA 31

Gabriella SCHUBERT

- BJEKSTVO PREKO CRNE GORE. GERHARD GEZEMAN O CRNOJ GORI,
SVETOM PETRU, KRALJU NIKOLI I *GORSKOM VIJENCU* 51

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ

- DISKURS MOĆI U NJEGOŠEVIM DRAMAMA „GORSKI VIJENAC,, I
„LAŽNI CAR ŠĆEPAN MALI” 65

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

- ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ И РЕЛИГИЈСКИ АСПЕКТИ МЕНТАЛИТЕТА У
„ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ” 79

Sava ANDELKOVIĆ

- ŠTA I KAKO JE GOVORIO STARAC MILIJA IZ KOLAŠINA U
„BANOVIĆ STRAHINJI” 95

Aida BARJAKTAREVIĆ

- DISKURS MOĆI I STRATEGIJE NJEGOVE RAZ/IZ/GRADNJE U
UMJETNIČKIM TEKSTOVIMA MIRKA KOVAČA 105

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA

- IMAGOLOŠKI ASPEKTI BULATOVIĆEVOG ROMANA
„LJUDI SA ČETIRI PRSTA” 119

Vesna MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA
„GORSKI VIJENAC“ U MAKEDONSKOJ ZNANOSTI O KNJIŽEVNOSTI
(posvećeno prof.dr.sc. Naume Radičeskom, makedonskom njegošologu) 129

NAUKA O JEZIKU

Ranko BUGARSKI
ŠTA JE JEZIČKI NACIONALIZAM? 137

Snježana KORDIĆ
REAKCIJE NA DEKLARACIJU O ZAJEDNIČKOM JEZIKU 145

Vesna POŽGAJ HADŽI, Tatjana BALANDŽIĆ
DEKLARACIJA O ZAJEDNIČKOM JEZIKU IZ SOCIOLINGVISTIČKE
PERSPEKTIVE..... 153

Rajka GLUŠICA
CRNOGORSKI JEZIČKI NACIONALIZAM 167

Igor LAKIĆ
NACIONALIZAM I POLITIKA U STANDARDIZACIJI JEZIKA 183

Marko JESENŠEK
UNIVERZITET IZMEĐU GLOBALNOG I NACIONALNOG JEZIKA 197

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ
PITANJE “TUĐEG GOVORA” U KRITIČKOJ STILISTICI 213

Lada BADURINA, Ivo PRANJKOVIĆ
O KLETVI I PSOVCIMA 219

Nataša JOVOVIĆ
KLETVA U NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU“
(FRAZEOLOŠKI I LINGVOKULTUROLOŠKI PRISTUP) 231

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ
JEZIČKI MODELI METAFORE I METONIMIJE U
NJEGOŠEVOM „GORSKOM VIJENCU“ 245

Milena BURIĆ
INTRA-FOLKLORNA CITATNOST I JEDAN TIP FRAZEOLOGIZAMA U
„GORSKOM VIJENCU“ (LINGVOSTILISTIČKI ASPEKTI) 259

Jelena MRKAIĆ NEKE LINGVOKULTUROLOŠKE SPECIFIČNOSTI NJEGOŠEVE FRAZELOGIJE IZ UGLA PREVODNE ANALIZE	269
Danijela RADOJEVIĆ O FOLKLORNIM I ETNOGRAFSKIM ELEMENTIMA U JEZIKU CRNOGORSKE MEĐURATNE PRIPOVJEDAČKE PROZE	289
Aleksandar D. STEFANOVIĆ IMENICE NA <i>-E/-ETA</i> I NJIHOVE SUPLETIVNE MNOŽINE	305

Луси Караниколова-Чочоровска
Филолошки факултет
Универзитет „Гоце Делчев“
Штип

ЦИВИЛИЗАЦИСКИ И РЕЛИГИСКИ АСПЕКТИ МЕНТАЛИТЕТА У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

РЕЗИМЕ

Ова статија испитује религиске (=конфесионалне) и цивилизациске аспекти менталитета у „Горском вијенцу“ Петра Петровића Његоша. Не улазећи у теолошке постулате православља, католицизма и ислама, фокусирамо се на религиска и цивилизациска обележја са културолошке тачке. Притом, анализирамо изолирано, квантитативно и квалитативно (=семантички) појединачне текстовне јединице које подразумевају конфесионалне и цивилизациске аспекти у Његошевој бесмртној поеми.

Овим карактеристикама пристапамо као текстовном ентитету, и као такве их интегрирамо у два контекста: с једне стране оне претстављају својевидни белег менталитета, а с друге, постају и битна одлика културе, у тешњем и ширем смислу.

Циљ нашег напора у овом смислу је, још једном и по козна који пут, потврдити високи и трајни естетизам Његошевог „Горског венца“, широке могућности за истраживање које нуди ова епска poema, као и универзалност њеног значења – слободарска и антиропска ориентираност.

Кључне речи: менталитет, култура, религија, цивилизација, конфесионални ентитет, цивилизациски ентитет

1. ПРИСТУП

Ова статија покушава третирали религијске и цивилизациске аспекте менталитета у Његошевом „Горском вијенцу“. Приступ овој проблематици бојимо одређеном дозом страхопоштовања у однос на широке димензије религије као филозофије и као лично опредељење, у које нећемо залазити.

Наша намера не подразумева елаборацију евентуалних контроверза у односу на три цивилизације и конфесије којима Његош посвећује пажњу. Не правимо нити покушај да улазимо у религијско – догматске стратегије трију религија, нити тумачимо са широке филозофске тачке гледишта, а најмање покушавамо да потценимо ислам и католицизам, којима не припадамо.

Веома једноставно, идеја да разрадим проблематику цивилизациских и религијских вредности у Његошевом „Горском вијенцу“ са тачке гледишта културолошке категорије *менталитет* је резултат нашег вишегодишњег, да не кажемо децениског интереса баш за њих, још од времена студентских дана.

Тај се интерес повећао са нашом наставном праксом – са Његошем се бавимо најмање једном годишње, сваког новембра, а често га користимо као репер, као романтичарска парадигма у најширем смислу речи.

Са нашим студентима са Катедре македонског језика и књижевности анализирамо више квалитативних аспекта овог литературног ремек-дела: његову слободарску, односно антиропску ориентираност, оправданост доминације ликова владике Данила и игумена Стефана, без разлике на њихову умерену фреквентност у поеми, колективни лик Црногорца отелотворен у колу, ликови двојице Вуковаца – Мићуновића и Мандушића и, обавезно и опширно, присуство и разлози за присуство трију цивилизација, односно религија: црногорске - православне, млетачке – католичке и турске – исламске. Веома је висок интерес студентске популације баш за овај цивилизациско-религијски аспект, који је непосредно подстакао наши дуготрајни интерес, што ћемо у овом случају канализирати у оквиру културолошке категорије менталитет. У ствари, религија и цивилизациска обележја претстављају саставни део менталитета једног народа, групе, класе, појединца.

Концентрирамо се на културолошки карактер овог стратешког аспекта Његошевог „Горског вијенца“, на такав начин што се испреплићу религијски и цивилизациски белези као литерарни, као поетски ентитети, кои након што ће бити квантифицирани, бит ће подложени класификацији и својеврсној семантичкој квалификацији. Квалификација треба бити компатибилна са семантиком поетских јединица које се директно или индиректно односе на препознавање менталитета у њима.

2. ЊЕГОШЕВА РЕЛИГИЈА

2.1. Николај Велимировић и „Религија Његошева“

За Његоша, Бог је „апсолутна правда“ и „праизвор лепоте“. Ове квалификативе владике Николаја Велимировића из чувене статије „Религија Његошева“ сматрамо релевантним. Његошева религија је правда, освета неправде или можда најтачније – задовољавање правде. Његош, најпопуларнији црногорски теократ, светски поет, лепо мушкарац и човек наглашене усамљеничке природе је, према речима владике Велимировића, имао посебан однос ка Богу и ка својој судбини: „(...) То је однос уметнички и херојски, уметнички к Богу, а херојски ка својој судби“¹.

Његош је православин хришћанин, такви су и ликови црногорских хероја, на чијој страни и он сам, прећутно, али веома чврсто стоји. „Владика Његош, каже Велимировић, не само да се није противио вековној девизи свога народа, него ју је он баш дигао у ред божанских истина. ‘Удри врага’ значило је у његовим устима ‘удри неправду’. Неправда је непријатељ и Бога и људи. Овај се непријатељ не сме штедети. Хероизам својих саплеменика гледао је владика у њиховој освети Турцима, а ми смо рекли да су Турци – кривда“².

Овако дефинирана Његошева религија отступа од хришћанског начела „окрени и други образ“, начело које, промовише кроткост, стрпљивост и покорност. Али, дубоко у својој суштини, Његошева религија је сасвим иманентна његовој веома контемплативној нарави и у својој основи је дубоко људска и хумана. И свако ју треба разумети. Зато што, имено, ако је хероизам негови лични и национални, црногорски и патриотски императив, онда нам се логични чини Велимировићев став да : „Прави хероизам према схватању нашег песника, обухвата освету у односу према тиранима правде, благородну питомост и симпатију у односу према благородним и праведним и великодушност у односу према слабим и незаштитеним“ (...) Осветник врши једну божанску функцију.³ За Велимировића, Његошевата религија као религија човека, државника, црковног лица и поета мора се тесно повезати са његовом родном земљом, с Црном Гором: „Зато што су Црногорци народ изабрани, то је вера Његошева (...) и зато што су Црногорци ‘покољење за пјесну створено’, и то за пјесму, којом се пева најузвишенији, по Његошу, предмет опевања на земљи, освете правде“⁴.

Скептични смо у односу на Велимировићеву синтагму „освета правде“. Сматрамо да, иако је њено семантичко значење јасно и логично, а поред тога и оправдано, ипак, можда може да се корегира, или тачније да се синтаксички прошири у „освету над неправдом“, не толико да би се казнио неправедник

¹ Николај Велимировић: „Религија Његошева“, стр. 4, доступно на интернет адреси: <https://svetosavlje.org/religija-njegoseva/10/> 09.06.2017

² Ibidem, стр. 12

³ Ibidem, стр. 13,14

⁴ Ibidem, стр. 15

него да би се задовољила исконска потреба Божја – да се задоволи правда! Јер, није ли и Бог створио Адама и Еву, али након што су починили грех, он их је казнио, истерао их је из Еденског врта. Велимировић користи, исто тако оправдано и термин *кривда*. То је својеврсни неологизам и семантичка варијација суштине Његошеве религије, коју ми желимо да памтимо и преносимо као „задовољавање правде“.

Ако је Бог основа целокупног Његошевог живота, личног, професионалног, поетског, онда, Његош, желећи да остане веран Богу и таквом свом поимању Бога и религије, у својој је поезији транспонирао Бога у Правду. Значи, подвлачимо, није га трансформирао – транспонирао га је. И увек и свуда понашао се у дослуху с правдом, с потребом *да се задовољи правда* - његова насušна религија.

2.2. О етичности Његошеве религије и поетике

Спонтано се намеће питање о етичности, о томе колико је оправдан овај став у односу на религију, односно позадина религиозних ставова Његоша у „Горском вјенцу“. Насупрот обимне критике Велимировића, нарочито оне из прве половине 20-ог века врхунског српског критичарског ауторитета Јована Скерлића, наша скромна подршка Правде као апсолут у Његошевој поезији и у његовом животу, можда би могла и бити релевантна. И то не само од православних, хришћанских позиција, него и од хуманих, елементарно људских, највише због слободарске оријентације епа, коју нико не сме порећи. Јер, истини за вољу, откако постоји свет и век, прво интуитивно, а затим и експлицитно и институционално се подржава став да се човек рађа слободан и да му је слобода уставно загарантирана. А вакве позиције су апсолутно компатибилне у односу на третман питања о менталитету.

Што се тиче питања етичности Његошеве религиозне позиције позивамо се на статију „Утопија националне слободе и османовобни дискурс у Његошевом Горском вјенцу“⁵ презентирана баш приликом Његошевих дана 5, 2013 године, од сарајевског професора Енвера Казаса, који одређује т.з. османовобни дискурс као такав који „(...) од хрватске ренесансе све до конца 19. столјећа, па и после њега, окупит ће око себе све јужнословенске наративе о слободи (...) Тај дискурс развија култ хероја, домољубља, органски концепт етничког идентитета и као мета наратив уређује јужнословенске културе, изузев бошњачку.“⁶ И то је свакако тако. Османовобни дискурс, каже Казас, „(...) у себе је уписао и етику, и политику, и идеологију, и религију, и културу, баш као што је омогућио епску кодираност романтичарске поетике, а моделу јужнословенског псеудоповијесног епа

⁵ Enver Kazaz: Utopija nacionalne slobode I osmanofobni diskurs u Njegosevom Gorskom vjencu, Zbornik radova Njegosevi dani 5, Niksic, 2015, str. 25-38

⁶ Enver Kazaz: Utopija nacionalne slobode I osmanofobni diskurs u Njegosevom Gorskom vjencu“, op.cit. str. 30

отворио простор за директно наслањање на усмену епску пјесму и преузимање њених османовобних и других формула.⁷ Сматрамо да је Казас сасвим у праву када каже да се османовобни дискурс подупире на усну епску традицију код Јужних Словена, јер је и логична таква фолклорна основа литературе из доба романтизма. Исто тако, он је у праву када оправданост присуства тог османовобског дискурса у јужнословенској литератури гледа и налази у исторско – политичком и културном контексту времена. Од једне културолошко - литерарне тачке гледишта, сасвим се слажемо са Казазовим мишљењем да: „изједначавањем империјалног и религијског Другог у Вјенцу, Његош брише границу између религије и империјалне идеологије, а Бог се у таквом контексту појављује као идеолошки ауторитет прве врсте (...) Отуд тема вјерске и националне издаје у Вјенцу сеже од земног до небеског (...) Зато Његошеви јунаци о својим исламизираним саплеменицима и говоре из оптике најжешће могуће стереотипизације и демонизације“.⁸ Кад би било тако, као што је наведено у овом цитату, онда би Његошеве војводе и сердаре карактеризирало крајно неморално понашање и били би окарактеризирани као особито неетични. Међутим, не мора бити тако, односно није тако. Имено, црногорски хероји у *Вијенцу* причају из душе, из срца, у име неправде коју интензивно доживљавају, причају и понашау се тако зато што су тако васпитани, зато што њихова исконска ДНК и, коначно њихови менталитет није имун на неправду, зато што воле и поштују своје и траже да им то буде уважено. Да им буде испоштовано и уважено од империјалног претставника у њиховој домородној, матичној територији која се назива домовина, где је увек било тако како што они говоре и понашају се – воле слободу, противе се ропству, а не воле неверство и издају. У било којој светској култури не постоји васпитно – образовни систем који није уградио у своје темеље баш ове елементарне вредности: слобода, отпор ка ропству, критика неверства и издаје. Верујемо да не постоји нити породица која своју децу не васпитава са овим вредностима.

Проблем етичности Његош решава са владиком Данилом и игуменом Стефаном. Скепса владике је и Његошево двоумљење дали је стварно најбоље да се бије битка, реална битка са оружјем против некадашњих „својих“ који су отуђили и веру и народност у име вековног поробљивача. Што су постали домаћи Турци, домаћи туђинци. Да би донео одлуку да удари по домаћем отуђенику, владика Данило се мотивира колико од драмског развоја епске наратије, јов више од подршке мудрог игумена Стефана, који, како што каже Казас „ослања се на филозофију која и космос види као судир супротних принципа и сталну борбу рушилачког и градилачког у којој се уништава један ред појава да би се створио други“.⁹ Морамо признати да је и такав космички судар легитиман, односно етичан, али само и само ако победи конструктивна снага. Његош допушта победу, за њега, градитељске снаге, која је и историски победник, исто тако.

⁷ Ibidem, str.31, 32

⁸ Ibidem, str. 31,32

⁹ Ibidem, str. 33

И још нешто о етичности. Сматрамо да је сасвим неоправдана квалификација „Горског вијенца“ како *геноцидни еп*.^{*} Не само што је далеко од истине него је у њој истина „окренута наопачке“. Имено, како се треба понашати један владооц-теократ и шта треба стварати један јерудит, једна изванредна поетска природа као Његош, у времену, на месту и у условима вишевековне османлиске владавине?!!! Његош, а заједно с њим и његови епски хероји не раде ништа друго него БРАНЕ СВОЈЕ! Бране православље, црногорску земљу и црногорски народ. Траже назад своју слободу и своју веру. Зар је то неетично?

3. ЦИВИЛИЗАЦИСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ЕЛЕМЕНТИ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

3.1. Квантификација, класификација и квалификација

Квантитативни биланс цивилизациских и религијских ентитета у „Горском вијенцу“ износи укупно 84 примерка. 36 од њих су са чисто цивилизациским обележјима, 15 са чисто религијским, 22 су т.з. религијско - цивилизациски, што подразумева да у њима доминира религијски елемент, а 11 су цивилизациско - религијски, зато што је у њима маркантнији религијски фактор.

Квантификација сама по себи даје и једноставну класификацију овог типа ентитета у „Горском вијенцу“ са, све у свему, четири категорија. Једноставност је резултат упадљивости, и свакако лакоће приликом очувања овог типа јединица. А ради се о цивилизациским и религијским ентитетима, које смо ми дефинирали, као и о хибриднијим јединицама, зависно од тога који елемент преовлађује – цивилизациски или религијски. Иначе, ови ентитети, у зависности од тешњег контекста коме припадају, према својој поетичкој природи, именују или цитате или мањи или већи поетски фрагмент. Један део претстављају саставни део дидаскалија појединачних певања.

У попису цивилизациских и религијских јединица одсуствују чак и они експлицитни стихови и фрагменти у којима се пева о пословичном хероизму црногорских јунака, а који спада у категорију цивилизациских обележја. „Дозвољавамо“ себи овај пропуст зато што је хероизам присутан у укупном поетском организму херојског епа, а и зато што је то Његошева базична тенденција, његова основна поетска и поетична девиза. Истицање, фаворизирање црногорског хероизма је и повод и разлог и последица настанка и постојања „Горског вијенца“.

Квалификацију четири категорија ентитета ћемо почети са онима које именујемо као чисто религијски. То су такав тип поетских, односно наративних јединица које подразумевају строго религијску квалификацију.

* Ову квалификацију, поново даје Енвер Казаз, потенцирајући и становиште свог истомишљеника Новака Килибарда. Види: Enver Kazaz: Utopija nacionalne slobode I osmanofobni diskurs u Njegosevom Gorskom vjencu, Zbornik radova Njegosevi dani 5, op.cit. str.34

Већи део се налази у оквиру дидаскалија испред одређених певања и службе да би определили време или простор:

„Скупштина очи Тројичина“ (стр.29)*;

Или: „Скупштина о Маломе Госпођину дне на Цетиње“ (стр. 37);

„Бадње вече; Владика Данило и игуман Стефан сједе код огња, а ђаци весели играју по кући и налажу бадњаке“ (стр.130);

„Дижу се пред зору и иду у цркву. Свршила се летурђија (...)“ (стр. 136).

Већина чисто религијских ентитета семантички имплицирају отпор против ислама, односно османлиских поробљивача, као и осуда потурчењака, због исламизирања:

„Хулиш бога с светог олтара“ (стих 58);

„К светом гробу бесмртног живота“ (стих 246).

У категорији чистих религијских јединица наводимо још две: једна манифестира православне позиције преко реплике владике Данила, упућена турским великодостојницима, у часу када се воде преговори међу Црногорцима и Турцима, у покушају да се потурчењаци мирно врате православљу:

„Да нијесу ни криви толико, /-Премами их невјера на веру/ Улови их у мрежу ђавољу! Шта је човек? – Ка слабо живинче“ (стихови 760-763).

И друга, исламска религијозна позиција, када Скендер – ага реплицира владике Данилу, подржавајући и оправдувајући потурчењаке, у истом, увредљивом маниру:

„Гониш камен бадава уз гору! Старо дрво сломи, не исправи!/ И звјерад су исто као људи/ Род свакој и своју вјеру има;/ За кокошку и орла не питам, но што стрепи лаф од гуске, кажи!“ (стихови 800-805).

Друга категорија јединица коју истражујемо, односно религијско – цивилизацијске јединице, имају такву хибридну природу што у њима у одређеној мери (ако смемо да се тако изразимо), преовлађује религијски, изнад цивилизацијског елемента. Имено, то су такви ентитети у којима просто доминира религијска компонента, а присутна је и цивилизацијска, која се најчешће директно може препознати. На пример, у једном дужем монологу Вука Мићуновића, на почетку поеме, у ноћи у којој још је само владика Данило будан, каже се: „Да чистимо земљу од некрста“ (стих 95), односно, „Да слушају божју летурђију/ и да воде коло око цркве“ (стихови 102 и 103). Земља, коју Мићуновић спомиње је домовина Црна Гора, а коло око цркве је цивилизацијско обележје, обележје менталитета православног црногорског становништва, па и других православних Јужних Словена.

У скоро сва 22 ентитета колико смо квантификовали у овој категорији, уочљив је патриотизам црногорских јунака, заједно са револтом према одментцима од православне вере. Војвода Станко ће речи: „Што ће

* У даљем тексту, одмах до цитата, у заградама ће стајати број стране (када је цитат дидаскалија), односно број стиха из „Горског вијенца“. Кориштено је издање Petar Petrović Njegoš, „Gorski vijenac“, Nolit, Beograd, 1974.

ђаво у кршчену земљу?/ Што гојимо змију у њедрима?/ Каква браћа ако бога знате,/ Када газе образ црногорски,/ Када јавно на крст часни пљују!“ (стихови 306-310).

Када владика Данило позива на битку за повратак потурчењака коренима, то подразумева и позив за поновно покрштавање, али и позив за манифестацију црногорског хероизма: „Удри за крст, за образ јуначки!“ (стих 668).

На православно – исламском скупу, међу Црногорцима и Турцима, војвода Батрић, ће се изразити, исто тако, у религиско – цивилизациском маниру, истакнут ће неопходност од поновог покрштавања потурчењака: „Но примајте вјеру прађедовску/ Да бранимо образ отачаства!/ Ћуд лисичја не треба курјаку;/ Што јастребу оће наочали!/ Но ломите мунар и џамију/ Па бадњаке српске налагајте, / И шарајте ускрсова јаја“ (стихови 854- 861).

Веома је шармантан религиско – цивилизациски фрагмент за попа Мићу, ко, иако неписмен, зна напамет литургију, зна крстити и венчавати. Овај кратак поетски одломак поново претставља одраз религиозне црногорске традиције и својевидна афирмација православља, заједно са имлицитном критиком необразованог свештенства, иначе честа појава у колективном православном искуству на нашим просторима.

На самом крају поеме, налазимо још три упечатљива примерка религиско – цивилизациских ентитета. Ради се о оном моменту из нарације која привршава, када срећно узбуђени црногорски хероји, испред владике Данила и игумена Стефана препричавају своје искуство у боју у ком су извојевали победу и успели или да убију или да поново покрсте потурчењаке. И у овим фрагментима гледамо доминацију религиозног (православног) елемента изнад цивилизациског, чије присуство је незанемарљиво:

„Клањамо се пред Богу и Божићу/ Најприје ти Божић честитамо“ (стихови 2586, 2587). Или: „Те под сабљу своју не метнусмо/ Који ни се не кће покрстити; / Који ли се поклони Божићу,/ Прексти се крстом христијанскијем“ (стихови 2599-2603). И коначно, гласник из Ријеке носи вест о христијанизацији и ријечких потурчењака, с образложењем да: „Ко не мисли на коран пљунути/ Нека бјежи главом без обзира“ (стихови 2691-2692).

Заједнички именоване јединице које носе религиско – цивилизациски белег је религиозна компонента, афирмација православља на рачун ислама и спорадично присуство елемената традиције, који имају легитимитет да се називају цивилизациски.

Трећа категорија јединица исто тако има хибридную природу, али за разлику од претходне, у њој доминира цивилизациски белег који потискује религиски, чије присуство је свакако видљиво, али не и тако примарно. Ово је најмалобројнија категорија са, све у свему, 11 примерака, али то не значи и оскудица цивилизациског елемента, што ће се у чистој форми јавити у чак 36 примерка у четвртој, од нас одређеној категорији као чисто цивилизациска.

Цивилизациско – религиски ентитети на себи својствени начин претстављају историску позадину у Његошевој епској поеми. У њима се садрже они историски показатељи који су иницирали пословични црногорски хероизам, који је и онако свеprisутан у интегралном ткиву овог епског

четива. Његош почиње „Горски вијенац“ поетском апотеозом Карађорђа, не уздржава се да маестрално уобличи, за њега и за Црногорце срамни чин масовног потурчавања, нити као романтичар *par excellence*, сматра да треба бити поетски толерантан према вековном османлиском поробљивачу. Баш ове историске истине су део цивилизациско – религиских ентитета. Осим тога, они су носиоци црногорског, можда и јужнословенског традиционалног кодекса епског понашања. Ове јединице, исто тако, перманентно имплицирају у себи и вечни сукоб између крста и месеца.

Према техничком критериуму, у цивилизациско – религиским ентитетима, онако као што их ми дефинирамо, доминација цивилизациско-традиционалне компоненте је евидентна, а религиска се чини невидљива. Заправо, она је „отсутно присутна“, можда највише преко сталног индиректног наглашавања вечне борбе између хришћанства и мухамеданства, али, у сваком случају у много мањим пропорцијама и свакако, неексплицитно.

У Посвети „Горског вијенца“ има само један фрагмент ове категорије: „Диге народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши“ (стр.23). Ради се о Његошевој потреби да истакне значење историске улоге Карађорђа за ослобођење српског народа, као значајно цивилизациско остварење које ће утицати на даљни развој историских догађаја.

Следећи фрагмент, још на самом почетку поеме, симболички позиционира улогу османлиског поробљивача и његови погубни утицај:

„Виђи врага су седам бињишах, / Су два мача а су двије круне, / Праунука Туркова с кораном!“ (стихови 1-3).

Колективна црногорска меморија памти злодела Османлија, изражавајући своју непомирљивост са њима: „Кад онамо, имаш што виђети:/ Мујо Алијић, турски кавазбаша,/ Одвео нам Ружу Касанову“ (стихови 468-470).

Непомирљивост с ропством, у духу народне традиције, местимично се манифестује клетвом и османофобичношћу, као констатација тешког стања и перманентно наглашаваном отпору:

„Што се мрчи, када коват нећеш?! Што збор купиш, када зборит не смијеш?! Приђе си им с коца утекао (Турцима)/ Да бог да им скапаа на ченгеле!“ (стихови 542-544). И: „Врана врани очи не извади,/ Брат је Турчин свуд један другоме!/ Него удри докле махат можеш,/ А не жели ништа на свијету!/ Све је пошло ђавољијем трагом;/ Заудара земља Мухамедом“ (стихови 553-558).

Наводимо образложење још једног дужег поетског фрагмента са цивилизациско – религиском обојеношћу, у ком се описује уобичајена епска практика црногорских јунака, пре битке, да се закуну у цркви да ће се узјамно штитити и борити против домаћих Турака (2386 – 2437).

Задњу, четврту категорију одређујемо као цивилизациску, са целосним отсуством религиске компоненте. Већ смо рекли, она је квантитативно најобемнија и обухвата укупно 36 фрагмента, од којих се 5 односе на приказ турске, исламске цивилизације, 14 на приказ млетачке, католичке, а 13 на црногорску православну. Оставља јаки утисак факт што,

овако изоловане поетске јединице и подређене према линераном току епске нарације, а нарочито оне које се односе на млетачку традицију претстављају својеврсни систем, који безмало даје приказ и показ укупног друштвено-социјалног, па чак и политичког и културног живота у овим срединама.

Чисти цивилизациски елементи који описују турску, односно исламску традицију нуде, разуме се, само делимични приказ уобичајених и установљених практика, виђених кроз очи црногорских јунака, а које носе негативну конотацијау, поново као још један и својеврсни атак на оног који их вековима држи у ропству. У таквом маниру кнез Јанко ће покушати да опише уобичајени менталитет Турака: „Трговац ти лаже са смијехом,/Жена лаже сузе просипајући,/ Нико крупно ка Турчин не лаже“ (стихови 1122-1124).

С неодобровањем се понашају и ка отсуству венчавки у исламској традицији: „А каква је то вражја женидба/Кад вјенчања никаква немају,/Но живију ка остала стока“ (стихови 1773-1775). Ист је став и у односу на третман жене: „Жена је човеку/ Слатко воће ал’ печено јагње:/Док је таква, нека је у кућу/Није ли таква, са њом на улицу“ (стихови 1773-1776). Правни систем код Турака, Црногорци доживљавају као наглашено субјективан: “Закон му је што му срце жуди/ Што не жуди, у Коран не пише“ (стихови 1781-1782).

Прилично опстојно је претстављена млетачка цивилизација, а то је, веома умесно у поетском контексту, поверено Црногорцу Драшку Поповићу, који је боравио у Венецији.

Какви су Млечани?

Према Драшковом казивању, које је перманентно придружено великом дозом неприхватања и чуђења, најприје, они се не одликују израженом физичком лепотом, богати су и размажени (стихови 1405-1415). Њихове жене нису патријархалне, не стиде се и слободније су у понашању (стихови 1416 – 1420). Куће су им лепе, али недовољно проветрене, па зато су становници бледолики (стихови 1424-1428). Негостопримљиви су (стихови 1430-1437). Њихови мушкарци нису били јунаци, нису били храбри (стихови 1446-1455). Судови су били: „Мало бољи него у Турчина“ (стих 1458). Драшко описује и тешку експлоатацију заробљеника по млетачким бродовима, (стихови 1460-1474), а најгори од свега су затвори: „Нико жалит не смије никога,/ а камо ли да му што помогне“ (стихови 1485-1486). Омиљена практика Млетака је било шпиунирање (1506-1528). Театар, као део тадашње живе млетачке културе, описан је као „светско чудо“, са изразитом дозом потсмеа, као резултат отсуства таквог живота међу Црногорцима, али и због незнања (стихови 1535-1565)*. Истим тоном Драшко прича и о млетачкој пракци играња по конопцима: „Видио сам људе у Млеткама/ Ђе на коноп скачу и играју“ (стихови 1576-1577). За Драшка, па и за друге

* Опширно о овој проблематици се изјашњава Магдалена Богуславска. Види: Magdalena Boguslawska: „Delo Petra Petrovića Njegoša u svetlu antropologije kulturalnih performansa“, Njegošu u čast, Zbornik radova, Nikšić, 2013, str.191-201

црногорске војводе је несхватљиво зашто Млетаци не певају и не свирају на гуслама (стихови 1615-1621).

Млетачки владаоц, дужд, је пуно обећавао, а увек лагао (стихови 1655-1660).

И коначно, храну код Млетака, Драшко описује као много сладуњавау, и због тога је народот имао покварене зубе (стихови 1655-1672).

Ако је турска традиција претстављена са позиције поробљеника који покушава, у својој немоћи да по сваку цену омаловажи поробитеља, и да га на такав начин казни, а венецијанска се претставља са једне инфериорне тачке гледишта, онда крајно афирмативно и без уздржавања од одушевљења и од одобравања је предата црногорска, православна традиција.

У чистим цивилизацким белезима ове категорије убрајају се они поетски фрагменти црногорске традиције који подразумевају главно њихова народна веровања, обичаје, симболику снова, али и аспекти обичног живота, у којима је стално присутна тенденција истицања црногорског хероизма.

У једној својој реплици, Вук Мићуновић прича о својој снаји, коју су од магије спасили уљима и бајањем (стихови 834-841). У међусебним разговорима међу Црногорцима у њиховом табору спомињу се народна веровања - „дување у око“ (стихови 952-953), затим и „прелажење преко пушке“ (стихови 957-958). Његош налази начин, изражавајући револт ка поробљивачу, да истакне уобичајено црногорско гостопримство: „Да нијеси у кући дошао/Знао бих ти одговорит дивно“ (стихови 1185-1186). Веровање у снове, као аспект живе традиције приказано је у Обрадовом сну о обичају ношења крста, литије. Овај сан претсказује и будућу победу над потурчењацима (стихови 1308-1330). Спомиње се и обичај о пророковању у плеча (стихови 1696-1707) и пророковању у боб (стих 1719). Посебни утисак прави црногорски епски обичај заклињања пре битке. То прави сердар Вукота, који пре сукоба са потурчењацима, у цркви, заклиње јунаке на узајамно поверење, да се неће предати (стихови 2407-2437).

И коначно, у корпусу црногорских елемента традиције који, заедно са оним који приказују турску и млетачку цивилизацију требају допринети приказу њиховог менталитета, још само афирмативно коментирамо присуство жалопојке сестре Батрићеве, која претставља у ствари уметнуту, адаптирану народну песму (стихови 1913-1963). Заједно с њом и фрагмент који говори о исконској црногорској (и Његошевој) потреби за освету неправде, због задовољавање правде, за освету убијеног војводе Батрића, што опет, посредно, поново упућује на пословични црногорски хероизам:

„Да га могу добро осветити/Ко да би га из гроба дигнули“ (стихови 2017-2018).

4. МЕНТАЛИТЕТ У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“

Да би се једна појава, поступак или стање сматрала иманентном у односу на ширу категорију менталитета, потребно је да постоји одређена антрополошка основа, тј. константа која је заједничка за људе уопште, у било

ком времену и на било ком простору, а односи се на начин њиховог мишљења, осећања и понашања.

Категорија менталитет у стручној, углавном социолошко-филозовској литератури западноевропске провинијенције третира се као прилично лабилан појам, којег су, разни аутори „пунили“ различитим садржинама.

Аустриски социолог Питер Динкелбахер сугерише могући начин израживања менталитета дате групе (на пример, менталитет Доминиканки у јужнонемачком и западнонемачком простору) према: на пример, менталитет Доминиканки у јужнонемачком и западнонемачком простору) у складу са "(...) реконструкцијом целокупног фонда писмених (калуђеричке књиге, повеље, правила реда) предметних извора (грађевине, уметничка дела, рукописи, употребне ствари ...), при чему се (...), поред општих облика типичних за одређени период и садржина (...), морало разрадити оно што је специфично у стилу садржини мишљења тих жена у поређењу с другим изворима истог доба и простора (...), помоћу тачног испитивања језика у калуђерским житијима (статистика речи, латински цитати, однос између хипотаксе и паратаксе, удео исказа који су мотивисани каузално, односно финално, итд.)¹⁰.

Динкелбахер даје једну синтетичку дефиницију појма менталитет, тачније историски менталитет, која гласи: : "Историјски менталитет је ансамбл начина и садржина мишљења и осећања који обележава неки одређен колектив у неко одређено доба. Менталитет се манифестује у поступцима"¹¹. С друге стране, да би поступци, постали својеврсни показатељ менталитета, неминовно је да се понављају и трају кроз време, јер „сваки поступак исказује нешто о менталитету који стоји иза њега; тај менталитет за нас уопште постаје приступачан само помоћу интерпретације трагова што их оставља овај поступак “историјски извори“¹².

Менталитет (lat. Mentalis, паментан, душеван), се још дефинише и као „(...) начин мишљења, навика, реагирања, опћа обиљежја темперамента или ‘ћуди’ некога народа, етничке скупине, друштвене групе или појединца; прешутно прихваћен и углавном наслеђен склоп свјесних и полусвјесних побуда, осећаја, вриједности и навика својствених некој заједници, који се очитује у разнородним облицима понашања и изражавања, од свакодневног опхођења и раширених обичаја до дјела високе умјетности“¹³.

Појам цивилизација, се дефинише као део широког појма *култура*, тако да „(...) цивилизација се више односи на људске тековине и знања у области материјалне репродукције и свакодневног живота (...) Цивилизација изражава материјалне интересе и непосредне потребе човека“¹⁴.

У односу на питање о томе колико и како религија може бити одраз менталитета, веома опстојно се изјашњава Питер Динкелбахер, дајући

¹⁰ Peter Dincelbaher: *Istorija evropskog mentaliteta*, Službeni glasnik, CID, Podgorica, 2009, str. 15

¹¹ Ibidem, str. 17

¹² Ibidem, str. 20

¹³ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica?id=40151>

¹⁴ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1996, priredili M. Matic i M. Podunavac, str.830

историски преглед утицаја религије на менталитет и обратно, од античких времена, па све до т.з. Новог века.

*Историја религиозности европских народа, виђена кроз епохе антике, средњег и новог века, Динкелбахер гледа кроз призму менталитета. Религиозност европске антике, према њему, се одликује разноликошћу, највише због одсуства правила како да антички човек обликује свој религиозни живот. Тава ситуација траје све до увођења хришћанства као државна религија (4 век). Архајски период и његова религиозност, препозната у Хомеровим епопејама подразумева ројалистички политеизам, са одсуством наде у задробни живот. Класични период, почевши од 7 век п.н.е. практикује Полисот (античка Грчка), као основну ћелију друштвеног живота, у ком се религиозност манифестује стабилним, датираним процесима слављења одређеног божанства, који, међутим, не подразумевају религиозну посвећеност божанству, већ само начин да се људи „покажу“, „да буду виђени“. Крај овог периода носи другачију свест у односу на религиозност –јавља се потреба за веровање у задробни живот, као својеврсна претходница хришћанства. Период хеленизма, подразумева напуштање Олимписког политеизма, а након периода освајања Александра Македонског, наступа ера религиозног синкретизма, до тада познатих божанства и оријенталних. Задња етапа религиозности у старој Грчкој познаје практику славља владоца као бога, због неопходне потребе тадашњег човека за блиском са божанством.

Римската религија, за разлику од старогрчке показује снажан однос ка природи, зато што је Рим био друштво сељака. Римљани су неговали прагматичну религиозност, као својеврсни уговор са боговима (на пример, нису кретали у бој, све док не би добили некакав знак од одговарајућег божанства). Са налетом хришћанских мисионара, повећава се привлачност хришћанства, највише због формулиране мисли о ускрснућу и спасењу на оном свету, принципи који су снажно мотивисали нарочито плебејце, који су на такав начин могли да се осете једнаки са онима због којих у овоземном животу нису добијали скоро ништа. Император Теодосиј I (владао 279-395) уводи хришћанство као државну религију.

Свакидашњица европског средњег века је била испуњена веровањем у задробни живот. Иако овај концепт је основан и задржава се кроз целу ову велику епоху, хришћанско учење из Библије и црковних текстова светих оца било је подложно мењању, у зависности од потреба средњовековног становништва. Разни видови магијске пракције били су уобичајени код свих социјалних слојева: вера да ће бити излечени од „светог додира“, од робе неког црковног великодостојника, а вештице и светци, као што се веровало, могли су одређеним формулама позвати или отстранити болест. То подразумева да се средњовековна религиозност у пракци засновала на начелу узајамног резултата. Приносили су се дарови у црквама. Већ око средине ове велике епохе, у првој половини 15-ог века, почиње интензивно да се негује безусловна љубав ка богу. Бог треба да се љуби, без да се од њега нешто тражи или очекује. Онда се мења и религиозни менталитет на начин који је до данашњег дана пресудан – да се хришћанизира људска душа. Интензивно се практиковало мисионарство, поклоњење, посета светих места и сл. Ради се о процесу т.з. интериоризације, који се, мање или више, одржава како такав све до краја Средњег века.

Нови век носи значајне промене у религиозном менталитету. Још на почетку 16-ог века, спорадично, почиње да се јавља сумња ка религији. „Ако је хришћанство некада настало у једном свету у којем је религија била животна моћ, она је у ново доба, после врхунца у Средњем веку, постепено губила тај карактер“, каже Динкелбахер. Нова самосвест, или осећај човека да је јединствена личност доприноси подему, ако можемо то тако назвати, индивидуализма, на рачун колективизма цркве као институције. Са друге стране, индивидуалност је потстакла процес демократизације религије. За успешност овог процеса, највећи допринос има реформација, а затим и контрареформација, која је изродила бројне хришћанске секте. Имено, рани Нови век доноси климакс религиозности, али је донео и почетак смањења „црквености“, у смислу редукције „видљиве цркве“. Просветитељство у 17-ом и 18-ом веку пропагира верску толеранцију, нешто што је природно водило ка интензивирању атеизма. „Париз је 1623године имао већ педесет хиљада атеиста“. Али, европска цивилизација већ има дуговековну интимну навику да практикује религију, така да „У 19-ом веку је Леополд фон Ранке регистровао извесну рекристијанизацију: свет није могао

Ако смо сагласни да се менталитет изражава кроз поступке, ако он подразумева одређени начин размишљања, реагирања, навика и општих белега темперамента одређене етничке групе, заједно са одређењем да су цивилизацијски фактор и непосредне људске потребе и интереси, онда је и више од јасно да религија може бити кључни фактор у том контексту.

Религија одређује не само начин размишљања, већ и начин мишљења уопште. Религија може и треба утврдити и начин поступања.

Основна тема у „Горском вијенцу“ има религиску основу: покушај враћања потурчењака ка првобитној вери и народу, историски догађај локалних размера, али очигледно дубоко урезан у колективној меморији Црногораца.¹⁵

Поставља се питање, какав је менталитет у „Горском вијенцу“, који претставља три цивилизације и три конфесије, које се опет „сударају“ на истом месту и у истом времену?

Од понашања и размишљања ликова који дефилирају кроз епску поему, религија је у значајној мери уобличио њихови менталитет. Свакако, ово се највише односи на претставнике црногорског табора. Исто тако, религија је придонела да одређене њене праксе, што је и природно, постану својеврсна цивилизацијска добит. Таква су празновања Свете Троице, Мале Богородице и Божића, а затим и обичај дати заклетву у цркви пре битке, играње коло испред цркве, масовно присуство на литургијама недељом и на празнике. У ствари, ако не сваки, онда највећи део поступка црногорских јунака су религиски мотивирани, зато што то налаже и основна тема епа. Анализа четири категорије ентитета, од којих три имају, односно садрже религиско одређење, је показала да припадност Црногораца православљу је у великој мери обликовала њихови менталитет. А тај менталитет показује отпор против Турака, против исламизације и он је антиропски и слободарски. Тај црногорски и православни менталитет је још и херојски, наглашено херојски. Више пута смо рекли да је хероизам имплициран у сваком реду „Горског вијенца“, да он извире и понира у свакој реплици ликова, у сваком њиховом поступку. То је тако због основне тенденције поета – херојска апотеоза свог народа и своје земље.

Није уопште чудно што приказ исламске, турске и млетачке, католичке цивилизације и менталитета су секундарни у односу на црногорске идеолошке и нараторске позиције. Турци су вековима поробљавали Црну Гору, тако да менталитет Црногораца не може бити афирмативан у односу на поробљиваче. Турци лажу, не венчавају се и „живе као стока“, спроводе

поднети да опусти, напуште од божанства и тако су се људи вратили професионалности“. Погледај: Peter Dincelbaher, „Историја европског менталитета“, Службени гласник, CID, Podgorica, 2009, стр. 111-148.

¹⁵ Не постоје прецизне информације о томе када се тачно десило овај догађај са „локалним димензијама“ – „(...) потрага за потурченицима у Црној Гори. Тај настан, о коме недостају ближе историске податке, Његош га је датирао, на почетку епа – крајем 17-ог века. Постоје мишљења да се могао десити и у 16-ом, или можда у 18-ом веку“. Погледај: Видо Латковић: „Петар Петровић Његош“, „Нолит“, Библиотека „Портрети“, Београд, 1963, стр. 194.

субјективну правду и не поштују своје жене. У ствари, такав је однос црногорских јунака и ка Млечанима (иако су историске везе с њима различите), о којима само посредно слушају преко војводе Драшка Поповића. А менталитет Млетака је скоро целосно предан – од физичког изгледа људи, преко описа њихових домова, понашања (=поступци) и жена и мушкараца, судови, затвори, њихове игре и културни живот, до односа владоаца и хране коју једу и њихово здравје.

Постоји разлика у приступу и третману између турског и венецијанског менталитета. Иако се оба дају са искључиво црногорских позиција (тако да читаоц без особитог напора осећа тенденцију аутора, примећује имплицитно „ја“ да се други оцрне, мање или више, а само домаћи да се претставе афирмативно), могу се приметити и отпор и револт ка првима, који нису изражени у таквој форми када је у питању приказ млетачке цивилизације. У другом случају, и то смо рекли, може се приметити само својеврсни потсмех, због снажно изражених разлика у традицији, односно цивилизациске добити које су више резултат непознавања те културе и незнања. Ову ће разлику Црногорац Драшко и експлицитно нотирати, када каже да, венецијански судови су „мало бољи од турских“.

Имено, оштрица је снажно усмерена ка Османлијама и ка исламу као њихова вера, а само и само зато што су поробљивачи. И од такве перспективе они се и описују, доживљавају, иако није све било тако црно. Зато што и вишевековно присуство Османлија на овим просторима је оставило пуно позитивних остварења које се практикују до данашњег дана, почињајући од лексичког материјала, који је продро у стандардне јужнословенске јазике, па све до хране.

И за крај, уопште не покушавамо оправдати Његоша за такав његов сурови однос ка поробљивачу, ка оном који је изазвао одметање и исламизирање Црногораца, зато што у својом Вијенцу песник преноси историску ситуацију, историску истину, историски веродостојне поступке, размишљања, понашање. Остајемо дубоко уверени да је Његош остао доследан себи и својој религији – да се бори против неправде, само и само да би се задовољила правда. И коначно, ако је то алфа и омега Његошеве религије, онда, то је и иманенција Његошевог менталитета.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Apaduraj, Ardžun: *Kultura i globalizacija*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011;
2. Dincelbaher, Peter: *Istorija evropskog mentaliteta*, Službeni glasnik“, Podgorica, 2009;
3. Boguslawska, Magdalena: *Delo Petra Petrovića Njegoša u svetlu antropologije kulturalnih performansa*, Njegošu u čast, Zbornik radova, Nikšić, 2013, str.191-201;
4. Велимировић, Николај: *Религија Његошева*, доступно на интернет адреси: <https://svetosavlje.org/religija-njegoseva/10/09.06.2017>
5. *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1996, priredili M. Matic i M. Podunavac;
6. Kazaz, Enver: *Utopija nacionalne slobode i osmanofobni diskurs u Njegosevom Gorskom vjencu*, Zbornik radova Njegosevi dani 5, Niksic, 2015, str. 25-38;
7. Крамарик, Златко, *Идентитет, текст, нација*, Табернакул, Скопје, 2010;
8. Латковић, Видо: *Петар Петровић Његош*, Нолит, Београд, 1963;
9. Njegoš, Petar Petrović: *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974;
10. Његош, Петар Петровић: *Горски венец*, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988, Препев Блаже Конески;
11. Петронијевић, Бранислав: *Филозофија у „Горском вијенцу“ и „Лучи микроkozма“*, издао С.Б.Цвијановић, Београд, 1924;
12. Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и Јужнословенске земље*, Београд, 1922.